

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У ЧЕСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ У ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Палінчак М. М., Мегела Р. Р., Молдавчук В. В.

ВСТУП

Впродовж 80-х рр. XX ст. в Центрально-Східній Європі відбувалася запекла геополітична боротьба – «остання битва» часів холодної війни. Її результати було визначено тим, що Радянський Союз, спираючись на принципи «нового політичного мислення», відмовився від попередньої доктрини, якої дотримувався в епоху правління Л. Брежнєва і яка обмежувала суверенітет соціалістичних держав Центрально-Східній Європі. Крах домінуючого радянського впливу стимулював і пришвидшив процес геополітичного самовизначення етносів регіону. На уламках соціалістичного табору відновили свою державність низка країн, зокрема й Чехія.

Невід'ємною і принциповою складовою трансформацій посткомуністичної епохи стали докорінні перетворення у релігійно-церковній сфері. Події листопада 1989 р., що увійшли в історію як «оксамитова» революція, заклали основи нового типу державно-церковних відносин у Чеській Республіці. Суспільні зміни у тодішній Чехословаччині були настільки динамічними, що уже на п'ятий день революції стратегія, вироблена лідерами Комуністичної партії Чехословаччини зазнала повного краху. Як влучно зауважив з цього приводу один західний журналіст: «Те, на що полякам потрібно було десять років, угорцям – десять місяців, громадянам Німецької демократичної республіки – десять тижнів, чехи і словаки здійснили за десять днів!»¹. Позбавлену довіри й підтримки народу Комуністичну партію Чехословаччини, було досить швидко усунуто від влади.

Багатотисячні маніфестації у містах та населених пунктах Чехословаччини проходили досить організовано, політичний переворот у країні відбувся майже без ексцесів. Не випадково політичні події 1989 р. в Чехословаччині не випадково названі «ніжною революцією». Це сталося головним чином завдяки існуванню в чеському суспільстві міцних демократичних традицій, зокрема традицій вільнодумства,

---

¹ Історія Чехії очима українців: навчально-популярне видання. Ужгород: Гражда, 2009. с. 194

існуванню структур громадянського суспільства, хоча й нерозвинених на той час, високому ступеню готовності до невідворотних змін переважної більшості населення країни та її нової політичної еліти, які добре усвідомлювали чужорідність і безперспективність нав'язаної чехам і словакам ззовні суспільно-політичної системи, сутність напівколоніального статусу соціалістичної Чехословаччини.

1. Державно-церковні відносини після «оксамитової» революції

Після «оксамитової» революції Чехія розпочала докорінні перетворення політичної системи. Найбільш ефективною формою організації суспільства була визнана демократія. На початку 90-х рр. XX ст. здійснено перехід до однопартійної до багатопартійної системи, деполітизовано органи державного управління, покладено початок формуванню нового громадянського суспільства. Відповідно до прийнятого у 1991 р. закону була проведена люстрація колишньої комуністичної номенклатури, якою її представникам заборонялося обіймати керівні посади в органах державної влади та управління. Близько 140 тис. осіб, які співпрацювали з попереднім компартійним режимом потрапили під дію цього закону².

Уряд і парламент Чеської і Словацької Федеративної Республіки (ЧСФР) на законодавчому рівні одразу ж визнали відсутність спадкоємності між новим і старим режимами, скасували всі законодавчі акти, що суперечили принципу дотримання прав людини, зокрема й у релігійній сфері. Так, Постановою парламенту від 13 грудня 1989 р. було скасовано всі антицерковні положення Кримінального кодексу³.

Без перебільшення можна сказати, що подолання тоталітаризму – одне з найактуальніших завдань сучасного політичного розвитку. Нагромадженого і теоретично узагальненого досвіду подолання тоталітаризму того типу, що склався в країнах «реального соціалізму», немає. Існує лише відповідне моделювання процесу зведення рахунків з авторитарними режимами. Дещо з цього повторюється у процесі формування демократичних режимів після усунення тоталітаризму. Так, щодо самого переходу, то політологи тлумачать його як процес змін, за допомогою якого колишній режим змінюється іншим. У цьому разі цінності, норми, «правила гри» і владні інститути автократичного (і тоталітарного) режиму замінюються іншим комплексом цінностей,

---

² Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець XX ст. початок XXI ст.): навч. посібник. Київ: Знання, 2008. с. 234-235

³ Horák Z. Religion and the Secular State in the Czech Republic. National Report: Czech Republic. Prague: Faculty of Law at Charles University in Prague, 2014. P. 260.

норм, інститутів і правил, що сукупно становлять основу демократичного режиму⁴.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що в державах, де відбулася успішна демократизація, процес її становлення був підпорядкований певній логіці послідовних дій і подій. Трансформація тоталітарних та авторитарних режимів у демократичні в країнах Центрально-Східної Європи пройшла через три класичні етапи: підготовчий етап (лібералізації), етап прийняття рішень (встановлення демократії) та етап адаптації (консолідації або утвердження демократії).

Головною особливістю цієї загальної моделі є заданість результату переходу: як єдино можливий кінцевий пункт суспільно-політичних трансформацій розглядається встановлення демократичного режиму. Іншими словами, перехід у рамках цієї моделі є переходом лише до демократії, але не до будь-яких інших режимів⁵.

Серед особливостей демократичного переходу в Чехословаччині слід назвати передусім високий темп законодавчої роботи. Всього за півроку від початку «оксамитової революції» в країні у цій царині було схвалено лише на федеральному рівні більше десятка законодавчих актів⁶. Нове державне керівництво країни, отже, надавало пріоритетного значення відновленню прав і свобод людини як необхідної умови функціонування демократичного політичного режиму.

У ширшому геополітичному контексті зміни, які розпочалися наприкінці 1980-х рр. у країнах, що межують з Україною на заході, можна вважати визначальними для сучасного розвитку Європи та для її майбутнього в середньостроковій і довгостроковій перспективах. Серед науковців, попри тривалі дискусії про спрямування та характер цих перетворень, існує поміркований консенсус, що їх можна означити терміном «посткомуністична (постсоціалістична) трансформація», а радше – «трансформації», беручи до уваги багатоаспектність цього феномена та залежність його змісту від національних середовищ⁷. Саме цей концепт використовується політологами як засадничий у процесі досліджень сучасних політичних реалій.

---

⁴ Політологія: підручник / За ред. О. І. Семківа, 2ге вид., зі змінами. Львів: Світ, 1994. с. 277.

⁵ Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть: навч. посібник / Упоряд. М. О. Лендєл. Ужгород: Ліра, 2016. с. 41

⁶ Лемак В. В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації: монографія. Ужгород: Ліра, 2002. с. 61.

⁷ Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть: навч. посібник / Упоряд. М. О. Лендєл. Ужгород: Ліра, 2016. с. 9.

2. «Політична трансформація» та «політичний транзит»

У фаховій літературі категорії «політична трансформація» та «політичний транзит» (від лат. *transire* – переходити) розглядаються як близькі за змістом. Політичний транзит тлумачиться як процес переходу політичної системи країни від менш досконалої, з точки зору демократичного ідеалу, до більш довшеної,

розвинутої форми демократії, яка охоплює організацію суспільства загалом⁸. Розгляд феномена політичного транзиту дає змогу встановити, що він є поміжною ланкою, переходом суспільства від одного стану до іншого. За такого розуміння політичний транзит триває визначений період часу, протягом якого політичний устрій країни й саме суспільство проходять принципову трансформацію, зазнають кардинальних змін. У змістовому плані політичний транзит співвідноситься з демократичним реформуванням системи політичної влади і лібералізацією суспільно-політичного життя країни. Метою переходу до демократії є встановлення режиму «консолідованої демократії». Консолідація демократії – це процес адаптації демократичних структур, інститутів і норм, які частково або повністю визнаються громадянським суспільством як легітимні⁹.

Комплексно та ґрунтовно теоретичні засади транзитологічної моделі переходу до демократії розроблені польським дослідником А. Пшеворським. Науковець, формулюючи концепцію переходу до демократичних режимів, аналізує дві основні стадії демократизації – лібералізації старого авторитарного режиму та безпосередньо демократизації. Першою і найбільш важливою, на думку А. Пшеворського, стадією демократизації є звільнення від авторитаризму, яке може відбутися успішно й без суттєвих потрясінь для держави тільки тоді, коли воно є результатом політичного компромісу між реформаторами та «поміркованими» (всередині опозиції). Після завершення успішного відходу від авторитаризму, а отже, першої стадії демократизації – лібералізації, розпочинається друга стадія демократичного транзиту – конституювання демократії. За умов успішної інституціоналізації можна стверджувати, що перехід до демократії у поставторитарних країнах пройшов успішно¹⁰.

---

⁸ Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: навч. посібник / Упоряд. М. О. Лендєл. Ужгород: Ліра, 2016. с. 19.

⁹ Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: навч. посібник / Упоряд. М. О. Лендєл. Ужгород: Ліра, 2016. с. 21.

¹⁰ Цірнер М. Б., Марадик Н. В. Теоретико-методологічні засади дослідження демократичних транзитів у постсоціалістичних країнах. *Науковий журнал «Політикус»*, 2021. Випуск 4. С. 713

Суперечлива сутність демократизації підтверджується «нелінійністю» історичного розвитку даного процесу. На початку 1990-х рр. до політичної науки увійшло нове поняття – хвилі демократизації. Важливе значення в розробці теорії хвиль демократичного процесу належить американському політологу С. Гантінгтону, який у монографії «Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ століття» (1991) проаналізував передумови, перебіг і перспективи переходу від тоталітаризму і авторитаризму до демократії в світі. Згідно із С. Гантінгтоном, процес демократизації, що розпочався у ХІХ ст. в країнах Західної Європи та Північної Америки, впродовж наступного століття набув глобального виміру, пройшовши через кілька етапів, найбільш важливим з-поміж яких є демократичні транзити в 1980-2000-х рр. у регіоні Центральної та Східної Європи. Вчений у своїй роботі пропонує таке визначення «демократичної хвилі» (або «хвилі демократизації»): «Хвилею демократизації є перехід групи країн від недемократичних режимів до демократичних, що відбувається в певний період часу і характеризується чисельністю, що істотно перевершує ті країни, в яких за той же період часу розвиток відбувається у протилежному напрямі»¹¹. У процитованому визначенні звернено увагу, крім іншого, на наявність у межах демократичної хвилі протилежних, тобто антидемократичних процесів. Йдеться, таким чином, про кількісне переважання демократичних тенденцій у рамках відповідного проміжку часу, які накладають якісний відбиток на його характер.

У фаховій літературі до спільних рис відомих демократичних режимів відносять: визнання народу джерелом влади, сувереном у державі; рівноправність громадян (як мінімум – рівність виборчих прав); підпорядкування меншості волі більшості; обмеження влади більшості над меншістю, унеможливлення фізичної ліквідації меншості; повагу більшості до права меншості мати власну точку зору і відстоювати її цивілізованими методами; пріоритет прав людини над правами держави; верховенство права в усіх сферах суспільного життя¹². Демократія – це наказ урядові не допускати таких порядків, які обмежували б права і свободи людей, зокрема й у релігійній сфері¹³.

Недемократичному режиму (тоталітарному або авторитарному), зі свого боку, притаманні такі ознаки: тотальний контроль держави над

---

¹¹ Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. XVII, p. 15.

¹² Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. с. 564.

¹³ Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. с. 139.

усіма сферами суспільного життя – економічною, політичною, ідеологічною, соціальною, культурною; одержавлення всіх суспільних організацій (наприклад, професійних спілок, молодіжних і спортивних організацій); позбавлення людини більшості суб'єктивних прав (хоча формально вони можуть бути проголошені); порушення законності, ліквідація правових засад суспільного життя; мілітаризація громадянського життя; ігнорування інтересів національних меншин; відсутність свободи совісті та релігійних переконань.

Важливість класифікації політичних режимів полягає в тому, що така класифікація дозволяє глибше досягнути політичний простір тієї чи іншої країни. Зокрема, заслуговує на увагу «Політичний атлас сучасності», в якому політичний розвиток держав вимірюється за наступними індексами: державності (ступінь успішності, керованості, забезпеченості, ефективності та суверенності держави); зовнішніх і внутрішніх загроз; потенціалу міжнародного впливу; якості життя; інституційних засад демократії (оцінка традицій політичної конкуренції, представництва, обмеженості виконавчої влади, дотримання конституційних норм, можливості участі громадян у прийнятті політичних рішень). До світових лідерів автори атласу, за критеріями зазначених індексів, віднесли Велику Британію, Італію, Німеччину, США, Францію, Японію. Однак не можемо не погодитися з авторами згаданого атласу в тому, що в групі «благополучних і спокійних» переважно демократій вони виокремили низку посткомуністичних країн, які успішно завершили демократичний транзит – Албанію, Болгарію, Естонію, Латвію, Литву, Польщу, Румунію, Словаччину, Словенію, Угорщину, Хорватію, Чехію¹⁴.

З методологічної точки зору коректною є заувага Г. Ситнянського, згідно з якою «політична модернізація, напевно, починається щораз... з релігійної та світоглядної» модернізації завдяки двом процесам, а саме: «поступового визнання рівності людей перед Богом як передумови майбутнього визнання їх політичної і правової рівності» та переходу від егоцентричної моралі до моралі універсальної (з її золотим правилом), в рамках якої створюється «прообраз прийдешнього всеєдиного людства»¹⁵.

«Оксамитова» революція в Чехословаччині стала точкою відліку, що сигналізувала про позитивні зміни у взаємовідносинах держави та релігійних організацій. Революція знайшла загальну підтримку з боку церкви та релігійних організацій. Зокрема, празький кардинал

---

¹⁴ Кочубей Л. До питання визначення та класифікації форм правління: сучасні підходи. *«Освіта регіону»*. 2012. № 3. с. 40.

¹⁵ Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: навч. посібник / Упоряд. М. О. Лендєл. Ужгород: Ліра, 2016. с. 30.

Ф. Томашек під час тих подій привселюдно заявив, що він і католицька церква стоять на боці народу¹⁶. Слід зазначити, що загалом релігійні інституції країн Центрально-Східної Європи відіграли значну роль спочатку в підриві державної монополії, потім – у безкровному поваленні тоталітарних режимів і, нарешті, – у процесі закладення підвалин громадянського суспільства.

Нові політичні, соціальні та духовні реалії, що склалися в Чехії після повалення комуністичного режиму, з усією очевидністю актуалізували проблему перегляду державно-церковних відносин. При цьому вирішувалися питання подолання негативних наслідків радянського періоду щодо ставлення держави до церкви та релігійних організацій, зокрема і в конституційно-законодавчій площині; правового закріплення партнерських відносин держави, з одного боку, і церков та релігійних організацій – з іншого; забезпечення принципу верховенства права у практиці правовідносин між державою і церквами, релігійними організаціями; невтручання держави в діяльність релігійних організацій, що здійснюється згідно з новим законодавством про свободу совісті і віросповідання.

Як слушно зазначає Н. Оніщенко, «після розвалу СРСР та інших соціалістичних держав відбулася різка зміна в оцінках соціалістичного права; фактичне його значення дало право вважати цю систему не більш ніж історичною пам'яткою»¹⁷.

3. Правовий захист свободи релігії

Правовий захист свободи релігії значною мірою залежить від характеру відносин держави та об'єднань віруючих, а отже, й від моделі цих взаємозв'язків, їх юридичної регламентації. Значення юридичної регламентації у забезпеченні правомірної реалізації та охорони свободи віросповідання об'єднань віруючих обумовлено самим її предметом, який є достатньо широким. Студіювання широкого кола джерел свідчить про те, що законодавча система Чехії в тій частині, яка стосується церков, має чотири основи: конституційний закон; міжнародні угоди; внутрішнє державне право; державно-церковні угоди.

Чеське конституційне право складається з Конституції Чеської Республіки (Акт № 1/1993 Sb.), Хартії фундаментальних прав і свобод (Федеральний акт № 23/1991 Sb.) та інших конституційних законів.

---

¹⁶ Human Community: Topical Issues of the Scientific Researches / K. S. Brenzovych, M. M. Korol, N. R. Holubiak, M. M. Palinchak, O. M. Yeremenko, A. V. Kroytor. Lviv-Torun: Liha-pres, 2020. p. 72.

¹⁷ Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2002. с. 116.

Хартія фундаментальних прав і свобод містить, зокрема, статті 15 і 16, які є найважливішими конституційними положеннями чеського державно-церковного права.

У будь-якій державі важливим є те, на чому базується її існування та подальший розвиток. Насамперед це закони, найважливішим серед яких є конституція. Як основний закон вона посідає центральне місце в системі законодавства будь-якої держави і є основним джерелом права.

Конституція Чеської Республіки, прийнята 16 грудня 1992 р., у статті 1 розділу I проголошує Чеську Республіку суверенною, єдиною, а також демократичною правовою державою, заснованою на повазі до прав і свобод людини і громадянина. Факт конституційного визнання принципу пріоритетності прав людини слугує протиположністю всесиллю державної влади, яка гарантує її обмеження і самообмеження. Норми основних положень Конституції Чехії регламентують, що народ є джерелом державної влади і здійснює цю владу через законодавчі та судові органи. Кожний громадянин може робити все, що не заборонено законом, і ніхто не може бути приневолений робити те, що не приписано законом (ст. 2)¹⁸. Основні права і свободи перебувають під захистом судової влади (ст. 4), що є дієвим засобом захисту і забезпечення прав і свобод.

В Основному Законі Чехії відзначено світський характер цієї держави, однак конкретний принцип, на основі якого повинні розбудовуватися її відносини з церквами – на основі відокремлення чи незалежності та автономії – не визначено. Проте характер інших статей Конституції свідчить на користь принципу незалежності держави і церкви.

Аналіз Конституцій Чехословаччини, що були чинними у XX ст., дає змогу зробити висновок, згідно з яким режиму повного і жорсткого відокремлення церкви від держави на території Чехії в минулому столітті не було. У наш час Чеська держава дотримується принципу, за яким вона не ототожнює себе з будь-якою церквою, а також принципу рівності та автономії церков. При цьому держава співробітнічає з церквами в багатьох сферах. Таку модель державно-церковних відносин можна охарактеризувати як коопераційну.

Аналізуючи роль чинної Конституції Чехії у релігійно-церковній сфері, регламентації державно-церковних відносин, слід мати на увазі, що вона увібрала в себе світовий та вітчизняний досвід державного будівництва, закріпила основні засади співробітництва з іншими

---

¹⁸ Конституція Чеської Республіки. В кн.: Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. П. Головатий. Київ: Українська Правнича фундація; вид-во "Право", 1996. с. 486.

країнами за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права, забезпечуючи при цьому національні інтереси своєї держави. Конституція Чеської Республіки відображає сучасний стан чеського суспільства, його політичну, економічну, географічну, демографічну характеристики. Вона закріплює також традиції конституціоналізму, державотворення, політичної культури, які впродовж століть формувалися і розвивалися на чеських теренах. Конституція, як найважливіший політико-правовий документ довгострокової дії, закладає надійні підвалини для подальших демократичних перетворень у чеському суспільстві, його консолідації, забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя.

Невід'ємною та важливою частиною конституційного ладу Чеської Республіки є Хартія основних прав і свобод¹⁹. У статті 1 Хартії йдеться про те, що всі люди є вільними й рівними у своїй гідності та правах, їхні основні права і свободи невід'ємні, невідчужувані, абсолютні й непорушні. У цій статті знайшли відображення загальні ідеали свободи і людської гідності. При цьому вільність і рівність людей розглядаються з позиції природних прав, тобто таких, які природно притаманні кожній людині від її народження та існують незалежно від діяльності держави²⁰. За таких обставин стає зрозумілою вимога Хартії, відповідно до якої права і свободи людини є невідчужуваними й непорушними. Ці положення закріплюють загально визнаний цивілізованим людством і нормами міжнародного права принцип невід'ємності від людини її прав і свобод. Їх варто розглядати також як втілення в життя принципу універсальної невідчужуваності прав і свобод, за яким жодна людина не може бути позбавлена своїх прав будь-яким актом держави, зокрема й волею більшості суверенного народу. Характеристика прав і свобод людини як невідчужуваних має у своїй основі визнання ключового значення цього інституту в побудові демократичного устрою держави і громадянського суспільства. Подібне тлумачення випливає з визнання і гарантування Хартією непорушності прав і свобод людини. Положення цієї статті Хартії повністю відповідають вимогам Статуту ООН, який поклав на держави юридичний обов'язок дотримуватися головних прав і свобод людини, а також відповідним принципам Гельсінського заключного акту, за яким держави-учасниці беруть на себе зобов'язання постійно поважати права людини та її основні свободи, докладати

---

¹⁹ Хартія основних прав і свобод. Обнародована Президією Чеської Національної ради 16 грудня 1992 р. В кн.: Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. П. Головатий. Київ: Українська Правнична фундація; вид-во "Право", 1996. 510-522.

²⁰ Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. с. 531.

зусиль, включаючи співробітництво з ООН, до сприяння загальній та ефективній повазі до них²¹.

Основні права та свободи гарантовані Хартією всім без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, віросповідання, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового, сімейного або іншого становища (ст. 3, п. 1 Хартії). Положення цієї статті закріплюють один із важливих аспектів принципу рівності, яким передбачається необхідність застосування до усіх без винятку однакових прав та обов'язків. Кожен може користуватися на рівних підставах з іншими особами всім обсягом передбачених Хартією основних прав і свобод, без дискримінації з боку держави або інших осіб.

Статтями 15 та 16 Хартії основних прав і свобод гарантується свобода думки, совісті та віросповідання. У цьому контексті зазначимо, що свобода совісті, думок чи переконань відрізняється від свободи сповідувати релігію чи переконання. Міжнародне право передбачає чотири конкретні форми реалізації права на свободу віросповідання: богослужіння (або відправлення культу); дотримання (або практику) релігійного життя; виконання релігійних приписів; навчання. Відповідно до Хартії, кожен має право сповідувати будь-яку релігію або не визнавати жодної, змінювати свої релігійні переконання. Кожній людині надане право вільно сповідувати релігію як одноособово, так і разом з іншими, приватно або публічно, відправляти богослужіння, виконувати релігійні ритуали та обряди, здійснювати навчання релігії. Умови релігійного навчання в державних школах мають визначатися відповідним законом держави. Разом з тим, реалізація права на свободу совісті і віросповідання підлягає встановленим законом обмеженням, необхідним у демократичному суспільстві для охорони суспільної безпеки, громадського порядку, здоров'я й моралі, а також основних прав і свобод інших осіб²².

Як бачимо, свобода віросповідання не може бути абсолютною, тобто нічим не обмеженою. Завжди, навіть у найдемократичніших країнах, вона обмежена певними рамками і приписами. «Свобода, в розумінні утвердження особи, – пише авторитетний італійський богослов

---

²¹ Прикінцевий акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі, 30 липня – 1 серпня 1975 р.). В кн.: Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних і українських правових актів та релігійних документів (витяги) / Вид. 2-е, доопрацьоване і доповнене. Упоряд. М. Ю. Бабій. Київ, 2006. С. 42.

²² Хартія основних прав і свобод. Обнародована Президією Чеської Національної ради 16 грудня 1992 р. В кн.: Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. П. Головатий. Київ: Українська Правнича фундація; вид-во "Право", 1996. с. 520.

Ж.М. Обер у книзі «Моральне богослов'я», – має сенс лише тоді, коли її не розглядають як абсолют, бо тоді вона влилася б у порожнечу»²³.

У випадку Чехії обмеження на свободу віросповідання відповідають трьом Міжнародно-правовим вимогам: легітимності, необхідності та доцільності. Вони досить чітко виписані в національному законодавстві, є зрозумілими та гарантують правовий захист від довільного втручання публічної влади. Такі обмеження необхідні в демократичному суспільстві, під яким Європейський суд розуміє панування плюралізму та верховенства права. Також зазначимо, що положення статті 16 (п. 4) Хартії дуже схожі з аналогічними положеннями статті 9 (п. 2) Європейської конвенції з прав людини (1950 р.)²⁴. Ця схожість є одним із багатьох прикладів зближення національного конституційного права Чеської Республіки – як демократичної держави – з міжнародним публічним правом.

На підставі статті 10 Конституції Чехії міжнародні угоди, ратифіковані парламентом країни, що накладають на Чеську Республіку певні зобов'язання, стають частиною чеського законодавства. Якщо положення міжнародної угоди суперечить чеському законодавству, застосовується норма міжнародної угоди, яка має пряму дію і є пріоритетною перед внутрішніми законами.

Важливим міжнародним договором, який є основою чеського державно-церковного права, є Міжнародна угода про громадянські і політичні права від 19 грудня 1966 р. Її було ратифіковано Чехословацькою Соціалістичною Республікою в листопаді 1975 р. Інші документи – це насамперед Конвенція про права дитини, прийнята в листопаді 1989 р. і ратифікована Чеською і Словацькою

Федеративною Республікою (ЧСФР) у вересні 1990 р., і Європейська конвенція про права людини 1950 р., ратифікована ЧСФР 1992 р.²⁵.

Слід підкреслити, що чинне чеське законодавство не тільки забезпечує юридичне оформлення нових відносин між державою і церквою. Принципово важливо, що це законодавство відповідає змісту норм міжнародного права. Воно повною мірою увібрало в себе 11 принципів положень Підсумкового документа Віденської зустрічі держав-учасниць наради з безпеки і співробітництва в Європі (1989), які

---

²³ Обер Ж.-М. Моральне богослов'я / Пер. з італійської. Вид. 2-е, випр. Львів: Стрім, 1997. с. 52.

²⁴ Європейська конвенція з прав людини. (Конвенція про захист прав і основних свобод людини). В кн.: Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних і українських правових актів та релігійних документів (витяги) / Вид. 2е, доопрацьоване і доповнене. Упоряд. М. Ю. Бабій. Київ, 2006. с. 40.

²⁵ Horák Z. Religion and the Secular State in the Czech Republic. National Report: Czech Republic. Prague: Faculty of Law at Charles University in Prague, 2014. P. 260.

гарантують свободу особи сповідувати будь-яку релігійну віру. Одним із найважливіших із зазначених положень є положення про вжиття ефективних заходів з метою запобігання і ліквідації дискримінації осіб чи об'єднань на ґрунті релігії або переконань щодо визнання та реалізації прав людини та її основних свобод в усіх сферах громадянського, політичного, економічного, соціального, культурного життя, забезпечення реальної рівності між віруючими та невіруючими. Не менш важливим є положення про сприяння творенню і збереженню клімату взаємної терпимості й поваги між віруючими різних об'єднань, а також між віруючими та невіруючими. Підсумковий документ зобов'язує надавати об'єднанням віруючих, які сповідують чи готові сповідувати свою віру в конституційних межах своїх держав, на їх прохання відповідний статус, передбачений для них у тій чи іншій державі²⁶.

Особливу роль при визначенні статусу церков і релігійних організацій у суспільстві відіграє стаття 17 Договору «Про функціонування Європейського Союзу», повноправним членом якого є Чеська Республіка. Вона декларує такі положення. По-перше, Союз поважає й не ставить під сумнів статус церков, релігійних асоціацій або громад у державах-членах відповідно до їх національних прав. По-друге, Союз рівною мірою поважає статус філософських та неконфесійних організацій. По-третє, визнаючи їх ідентичність та особливий внесок, Союз підтримує відкритий, відвертий і систематичний діалог із цими церквами та організаціями²⁷. В такий спосіб Європейським Союзом закріплено фактичне саморегулювання й незалежність від держави релігійних спільнот, організацій чи асоціацій.

Складними є відносини Чеської Республіки зі Святим Престолом. Чеський уряд розпочав новий етап державно-церковних взаємин з невдалих спроб створення «національної католицької церкви», яка повинна була б розірвати відносини з Ватиканом. Але в реаліях така урядова політика призвела до формування паралельних структур у церкві та появи священиків-дисидентів, які діяли нелегально, не діставши ані дозволу властей, ані державного утримання, що надавалося зареєстрованому духовенству. Найвність священиків так званої «катакомбної церкви» стало великою проблемою, яку Ватикан

---

²⁶ Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав учасниць наради з безпеки і співробітництва в Європі (15 січня 1989 р.). В кн.: Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних і українських правових актів та релігійних документів (витяги) / Вид. 2е, доопрацьоване і доповнене. Упоряд. М. Ю. Бабій. Київ, 2006. с. 43.

²⁷ Колодний А., Татарчук М. Свобода віросповідань у її забезпеченні країнами Європейського Союзу. *Релігійна свобода: науковий щорічник*. 2011. № 16. С. 63.

безуспішно намагався розв'язати впродовж цілого першого після падіння комунізму десятиріччя. Справі не зарадив навіть візит до Чеської Республіки папи Іоанна Павла II у травні 1995 р.

Про напруженість у взаєминах між Прагою та Ватиканом свідчить і такий факт. Протягом 2000-2002 рр. представники Чеської Республіки та Апостольської Столиці підготували міжнародну угоду, яку було підписано ними в червні 2002 р. Однак палата депутатів чеського парламенту 110 голосами з 200 не рекомендувала уряду ратифікувати цей договір, відтерміновуючи його розгляд до «більш сприятливих часів»²⁸.

У цьому зв'язку слід відзначити, що в думках чеських інтелектуалів, зокрема юристів і політологів, з питань церковно-державних відносин можна виокремити дві основні течії. Перша з них заснована на традиції тримати значну особисту дистанцію до всього, що пов'язане з релігією, зокрема і з католицькою релігією та Ватиканом. Така традиція, поза сумнівами, значною мірою пов'язана із сорока роками атеїстичної диктатури комуністичної партії, що тривала з 1948 по 1989 рр. Друга течія ґрунтується на лінії мислення, яка відкрита для втілення ідеї підтримки соціального і культурного значення релігії. Не в останню чергу вона пов'язана з діяльністю колишніх противників комуністичного режиму. До цієї другої точки зору приєднуються віруючі в середовищі інтелектуалів і ті, хто їм співчувають. При цьому представникам обох груп властиве переконання в тому, що суспільству необхідний нейтралітет між державою, релігією та атеїзмом. У Чехії існує загальний консенсус щодо конституційного принципу свободи віросповідання та автономії релігійних громад відносно до держави, а також щодо конституційної заборони пропаганди атеїзму чи будь-яких інших світоглядно-ідеологічних концепцій державними установами. Також представники обох груп підтримують ідею держави, яка є світською, проте не ворожою релігії. Ідея суворого розмежування церкви і держави в Чехії не сприймається як така, що відображає важливу життєву проблему. Релігійні громади користуються принциповою автономією. Відмінність між обома групами полягає насамперед у способах вирішення питань про те, до якої міри повинна поширюватися автономія релігійних громад, про різні аспекти благодійної, соціальної, медичної діяльності. Представники першої групи, які ставляться до релігійних громад більш критично,

---

²⁸ Horák Z. Religion and the Secular State in the Czech Republic. National Report: Czech Republic. Prague: Faculty of Law at Charles University in Prague, 2014. P. 261.

побоюються, що ті можуть використовувати надані їм державною можливістю для збільшення ступеня своєї впливовості в суспільстві²⁹.

Коментуючи подібні позиції, слід зазначити, що в чеському суспільстві традиційно існує певний дефіцит інформації про реальне життя релігійних громад, особливості їх життєдіяльності. У ХХ столітті протягом 40 років на інформацію подібного роду було накладено табу і сьогодні навіть у середовищі інтелектуалів спостерігається недостатність знань про історію і практичне життя різних релігійних громад.

4 липня 1991 р. було схвалено Закон «Про свободу релігійних вірувань і статус церкви та релігійних організацій»³⁰, який був чинним на території Чехії з 1991 по 2002 рр. Фактично, він заклав першу основу нормативної бази чеського державно-церковного права, а також мав важливе значення для зміцнення інститутів громадянського суспільства в Чехії. Ним, зокрема, гарантувався широкий спектр прав віруючих, церкви, інших релігійних організацій, проголошувався принцип невтручання держави в повсякденні справи церкви. Показово, що цим же Законом з метою декомунізації було ліквідовано Державний комітет у справах церкви, який був утворений ще 1949 р. для контролю церковної діяльності та релігійної ситуації в країні соціалістичною державою (ст. 24). Законом було передбачено, що всі конфесії, які є офіційно зареєстрованими, мали право на отримання субсидій від держави. Деякі церкви відмовлялися від фінансової підтримки, підкреслюючи тим самим свою незалежність від державних органів. Для реєстрації нової конфесії необхідно було не менш ніж 10 тис. дорослих віруючих, а якщо заявник (церква) є членом Світової ради церков, достатньо 500 осіб. Держава, отже, встановила практично недосяжну вимогу для здобуття легального статусу церкви для раніше не зареєстрованих релігійних організацій, незалежно від того, чи є вони світовими релігіями, такими як буддизм або іслам, чи національними (як англіканство)³¹.

Закон дозволяв функціонувати незареєстрованим релігійним громадам, але не допускав їх реєстрації як неприбуткових громадських організацій з метою управління майном. Прикладом такого функціонування в Чехії слугувала мусульманська громада, яка не мала

---

²⁹ Horák Z. Religion and the Secular State in the Czech Republic. National Report: Czech Republic. Prague: Faculty of Law at Charles University in Prague, 2014. P. 255.

³⁰ Zákon ze dne 4. července 1991 o svobodě náboženské víry a postavení církv a náboženských společností. V knize: Sbirka zákonů č. 308/1991. S. 13381341/

³¹ Klark E. A. Church-State Relations in Czech Republic: Past Turmoil and Present Transformation. *Brigham Young University Law Review*. Vol. 1996. Issue 4. P. 1019.

всіх підстав, щоб відповідати умовам реєстрації. У Брно тільки в липні 1998 р. було відкрито першу в країні мечеть³².

Попри певні прогалини Закону від 1991 р., час, впродовж якого цей акт був чинним на території Чехії (1991-2002 рр.), чеські науковці називають найбільш видатним періодом релігійної свободи в історії країни³³.

Значений Закон був складовою окремого блоку правової системи Чеської Республіки, який становлять закони, що перебувають під контролем Конституційного суду. 2002 року Закон № 308/1991 Sb. було замінено Законом № 3/2002 Sb. від 7 січня 2002 р., який спрощено назвали Законом про церкви та релігійні спільноти. Цей Закон, у свою чергу, послугував підставою для подання заяви до Конституційного суду. Після розгляду справи Конституційний суд виніс рішення, опубліковане за № 4/2003 Sb., в якому скасував деякі положення Закону, що стосуються, зокрема, реєстрації благодійних та деяких інших церковних організацій. З нашої точки зору, реалізація релігійних прав, гарантованих Законом № 3/2002 Sb., не могла суперечити Конституції Чехії, загрожувати безпеці громадян і громадському порядку, здоров'ю і моралі чи правам і свободам інших осіб, незалежності і територіальній цілісності держави (ч. 2, ст. 6).

Отже, нормативно-правова база сучасного чеського державно-церковного права заснована на Законі № 3/2002 Sb. про церкви та релігійні спільноти з поправками, оскільки деякі положення початкового тексту Закону були анульовані Конституційним судом Чехії³⁴.

Грунтуючись на положеннях Хартії основних прав і свобод, Закон гарантує свободу совісті і віросповідань та забороняє державним органам встановлювати необґрунтовані обмеження для релігійних організацій і віруючих. Закон дозволяє державі реєструвати церкви та релігійні рухи, які можуть надати докази того, що налічують понад 300 учасників із чеським громадянством, старших за 18 років. Таким чином, порівняно з 90-ми рр. ХХ ст. процедуру реєстрації релігійних організацій чеським законодавцем лібералізовано. Відповідно, вони мають право брати участь у функціонуванні громадянського суспільства в Чехії. Крім того, Законом введено так званий «вищий ступінь» реєстрації. Узагальнено це означає, що тільки ті церкви та

---

³² Палінчак М. М. Правове регулювання державно-церковних відносин у Чеській Республіці. Вип. 3. Серія: Право / Уклад. М. О. Лендєл. Ужгород: Ліра, 2001. С. 89.

³³ Tretera J. R. Church and State in the Czech Republic. *European Journal for Church and State Research*. Peeters, Leuven. Vol. 7, 2000. P. 299-315; Vol. 8, 2001. v. 8, p. 287-294

³⁴ Horák Z. Religion and the Secular State in the Czech Republic. National Report: Czech Republic. Prague: Faculty of Law at Charles University in Prague, 2014. P. 262.

релігійні рухи, до яких належать понад 1% чисельності всього чеського населення (нині це близько 10 тис. членів), можуть, наприклад, засновувати церковні школи, лікарні чи інші заклади, через які здійснювати суспільну чи освітню діяльність³⁵.

Інший спеціалізований закон – Закон № 428/2012 Sb. від 8 листопада 2012 р. «Угода з церквами та релігійними спільнотами» – набрав чинності 1 січня 2013 р.³⁶.

Норми Закону стосуються питань реституції церковного майна, конфіскованого комуністичним режимом за період 25 лютого 1948 р. й до кінця 1989 р., а також фінансової компенсації на невідновлене майно. Цей законодавчий акт передбачає поступове скасування заробітної плати (стипендії) священників з боку держави, що повинно забезпечити фінансову незалежність релігійних спільнот. Законом, зокрема, скасовано Закон № 218/1949 Sb. про економічне забезпечення церкви та релігійних спільнот державою.

Решта чеського державно-церковного права розсіяна по різних законам, декретам та адміністративним постановам зі спеціальних питань, що стосуються життєдіяльності релігійних спільнот.

Також у рамках сучасного чеського права слід вказати на декілька важливих чинних внутрішніх державно-церковних угод. По-перше, це Угода про співробітництво між Міністерством оборони Чеської Республіки, Екуменічною радою церков Чеської Республіки та Чеською єпископською конференцією (1998), яка регулює діяльність військових капеланів. По-друге – Угода про богослужіння у в'язницях між Управлінням в'язниць Чеської Республіки, Екуменічною радою церков Чеської Республіки та Чеською єпископською конференцією (1999), яка замінила аналогічну Угоду від 1994 р. По-третє, це Угода про співробітництво між Чеським радіо (громадською радіостанцією), Чеською єпископською конференцією та Екуменічною радою церков Чеської Республіки (1999)³⁷.

Слід зазначити, що чеське законодавство у сфері свободи віросповідань є достатньо ліберальним порівняно з багатьма посткомуністичними країнами.

Держдепартамент США у щорічній доповіді «Релігійна свобода у світі» (2000) виокремлює п'ять категорій країн-порушниць релігійних свобод. Щодо Чехії, то цю країну американські правники віднесли до

---

³⁵ Havlíček T. Churchstate relations in Czechia. *GeoJournal*. 2006, December. Vol. 67. No 4. P. 335.

³⁶ Horák Z. Religion and the Secular State in the Czech Republic. National Report: Czech Republic. Prague: Faculty of Law at Charles University in Prague, 2014. P. 262.

³⁷ Tretera J. R. Church Autonomy in the Czech Republic. In: Church Autonomy: A Comparative Survey / Ed. G. Robbers. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001. P. 641-642.

п'ятої категорії, до якої належать країни з досить високими стандартами дотримання прав людини, але в яких певні релігії несправедливо, на думку авторів доповіді, визначаються як небезпечні «культи» чи «секти»³⁸.

ВИСНОВКИ

Окремо слід зауважити, що загальна спрямованість законодавства Чеської Республіки суголосна настановам католицької церкви, яка в царині відносин «церква-держава» керується трьома основоположними засадами: 1) пошанування свободи віросповідання й релігії як права, що впливає з гідності людини; 2) підтримки взаємної автономії і незалежності церкви і держави, кожної у своїй сфері; 3) співпраці (кооперації) між церквою і державою задля суспільного добра³⁹.

ЛІТЕРАТУРА

1. Європейська конвенція з прав людини. (Конвенція про захист прав і основних свобод людини). В кн.: Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних і українських правових актів та релігійних документів (витяги) / Вид. 2е, доопрацьоване і доповнене. Упоряд. М. Ю. Бабій. Київ, 2006. 164 с.

2. Конституція Чеської Республіки. В кн.: Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. П. Головатий. Київ: Українська Правнича фундація; вид-во "Право", 1996. 544 с.

3. Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав учасниць наради з безпеки і співробітництва в Європі (15 січня 1989 р.). В кн.: Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних і українських правових актів та релігійних документів (витяги) / Вид. 2е, доопрацьоване і доповнене. Упоряд. М. Ю. Бабій. Київ, 2006. 164 с.

4. Прикінцевий акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі, 30 липня – 1 серпня 1975 р.). В кн.: Свобода совісті та віросповідання в контексті міжнародних і українських правових актів та релігійних документів (витяги) / Вид. 2-е, доопрацьоване і доповнене. Упоряд. М. Ю. Бабій. Київ, 2006. 164 с. С. 42.

5. Хартія основних прав і свобод. Обнародована Президією Чеської Національної ради 16 грудня 1992 р. В кн.: Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. П. Головатий. Київ: Українська Правнича фундація; вид-во "Право", 1996. 544 с.

---

³⁸ Права людини. Доповідь Держдепартаменту США. Людина і світ. 2000, вересень. С. 15.

³⁹ Spratek D. Evropská ochrana náboženské svobody. Brno: Luboš Marek, 2009. P. 56.

6. Zákon ze dne 4. července 1991 o svobodě náboženské víry a postavení církv a náboženských společností. V knize: Sbíрка zákonů č. 308/1991. S. 13381341/
7. Історія Чехії очима українців: навчально-популярне видання. Ужгород: Гражда, 2009. 224 с.
8. Колодний А., Татарчук М. Свобода віросповідань у її забезпеченні країнами Європейського Союзу. *Релігійна свобода: науковий щорічник*. 2011. № 16. С. 52-71.
9. Кочубей Л. До питання визначення та класифікації форм правління: сучасні підходи. *«Освіта регіону»*. 2012. № 3. С. 36-41
10. Кріль М. М. Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ ст. початок ХХІ ст.): навч. посібник. Київ: Знання, 2008. 284 с.
11. Лемак В. В. Державно-правова реформа в Чехословаччині в умовах постсоціалістичної модернізації й поділу федерації: монографія. Ужгород: Ліра, 2002. 248 с.
12. Обер Ж.-М. Моральне богослов'я / Пер. з італійської. Вид. 2-е, випр. Львів: Стрім, 1997. 295 с.
13. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. Корецького НАН України, 2002. 352 с.
14. Палінчак М. М. Правове регулювання державно-церковних відносин у Чеській Республіці. Вип. 3. Серія: Право / Уклад. М. О. Лендъел. Ужгород: Ліра, 2001. С. 89-91.
15. Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть: навч. посібник / Упоряд. М. О. Лендъел. Ужгород: Ліра, 2016. 464 с.
16. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка. 2-е вид., доп. і перероб. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
17. Політологія: підручник / За ред. О. І. Семківа, 2ге вид., зі змінами. Львів: Світ, 1994. 590 с.
18. Права людини. Доповідь Держдепартаменту США. Людина і світ. 2000, вересень. С. 15.
19. Цірнер М. Б., Марадик Н. В. Теоретико-методологічні засади дослідження демократичних транзитів у постсоціалістичних країнах. *Науковий журнал «Політикус»*, 2021. Випуск 4. С. 713
20. Navlíček T. Churchstate relations in Czechia. *GeoJournal*. 2006, December. Vol. 67. No 4. PP. 331-340.
21. Horák Z. Religion and the Secular State in the Czech Republic. National Report: Czech Republic. Prague: Faculty of Law at Charles University in Prague, 2014. P. 255-267.

22. Human Community: Topical Issues of the Scientific Researches / K. S. Brenzovych, M. M. Korol, N. R. Holubiak, M. M. Palinchak, O. M. Yeremenko, A. V. Kroytor. Lviv-Toruń: Liha-pres, 2020. 108 p.

23. Huntington S. P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. Norman and London: University of Oklahoma Press, 1991. XVII, 366 p.

24. Klark E. A. Church-State Relations in Czech Republic: Past Turmoil and Present Transformation. *Brigham Young University Law Review*. Vol. 1996. Issue 4. P. 1019-1086.

25. Pešek J., Barnovsky M. Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948-1953. Bratislava: Veda, 1997. 311 s.

26. Spratek D. Evropská ochrana náboženské svobody. Brno: Luboš Marek, 2009. 228 p.

27. Tretera J. R. Church and State in the Czech Republic. *European Journal for Church and State Research*. Peeters, Leuven. Vol. 7, 2000. P. 299-315; Vol. 8, 2001. P. 287-294.

28. Tretera J. R. Church Autonomy in the Czech Republic. In: Church Autonomy: A Comparative Survey / Ed. G. Robbers. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001. P. 633-644.

Information about the authors:

Palinchak Mykola Mykhailovych,

Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor at the Department of International Politics,
Dean of the Faculty of International Economic Relations
Uzhhorod National University
3, Narodna Sq., Uzhhorod, 88000, Ukraine

Megela Roman Romanovych,

Doctor of Philosophy,
Uzhhorod National University
3, Narodna Sq., Uzhhorod, 88000, Ukraine

Moldavchuk Vasyl Vasylovich,

Master of International Economic Relations
Uzhhorod National University
3, Narodna Sq., Uzhhorod, 88000, Ukraine